

Oog voor het onzichtbare

AUTEUR Filip De Boeck

FOTOGRAFIE Kristien Geenen

Het stadsleven in het Zuiden is grotendeels onbegrijpelijk binnen de klassieke ontwikkelingsparadigma's, waardoor traditionele strategieën van stedenbouw en ruimtelijke ordening ongeschikt zijn om de levensomstandigheden in deze steden te verbeteren. Er is dringend behoefte aan alternatieve modellen die aandacht hebben voor de lokale invulling van stedelijkheid.

De sociale, culturele, economische en politieke ontwikkeling van talrijke steden in wat steeds vaker 'the global south' wordt genoemd, heeft zich dikwijls voltrokken langs historische lijnen die volledig verschillen van die van steden in Europa en het Westen. Om de realiteit van die stedelijke trajecten te vatten en te doorzien, is het noodzakelijk om

voeling te houden met het leven van deze stedelingen, de specifieke lijnen die hun levens volgen, de routes en levensgeschiedenissen die veelal vorm krijgen tegen de achtergrond van gemis, verval, schaarste, marginalisering, armoede en deïndustrialisering en zich ruimtelijk ontvouwen binnen de context van een toenemend tekort aan ruimte door een almaar groeiende bevolkingsdichtheid. Ondanks al deze verlammeende factoren kunnen in dergelijke settings toch stedelijke levensvormen ontstaan die gekenmerkt worden door vindingrijke recycle- en herstellingsstrategieën, nieuwe bewegingswijzen, nieuwe manieren om een samenleving op te bouwen en om zichzelf een plaats te geven in de stad en ver daarbuiten.

Openstaan voor het onverwachte

In stadslandschappen zoals dat van Kinshasa – om maar een voorbeeld

te noemen waarmee ik vertrouwd ben – worden visies op het opbouwen van een samenleving herzien en opnieuw uitgevonden op manieren die niet langer kunnen worden gevat door meer conventionele interpretaties van het stadsweefsel en van wat het stadsleven inhoudt. Ik ben er daarom van overtuigd dat klassieke begrippen als ‘ontwikkeling’ en ‘voortgang’ ontoereikend zijn geworden om de problemen van dergelijke steden te vatten. Zij reiken ook niet langer bruikbare oplossingen aan. Het enige wat ze lijken te doen, is het hier en nu van de stedelijke werkelijkheid op te sluiten in een sfeer van onmogelijkheid. Ze projecteren op teleologische wijze klassieke ontwikkelingsideologieën en gestandaardiseerde oplossingsvormen op een denkbeeldige toekomst die nooit werkelijkheid zal worden. Zoals velen al eerder hebben opgemerkt, verleent het klassieke ontwikkelingsverhaal dat gebaseerd is op een progressieve overgang van het ene stadium naar het volgende, van een verleden naar een toekomst, van ‘traditioneel’ naar ‘modern’ of van landelijk naar stedelijk geen accuraat beeld van wat er werkelijk gebeurt. Dat geldt zeker voor het Afrikaanse continent waar voortgang en ontwikkeling soms eerder ingebed lijken in een verleden dat nooit meer terugkeert dan in een beloftevolle toekomst. Denk maar aan de Congolese en Zambiaanse kopergordel en de vaststelling dat er maar weinig overblijft van de industriële infrastructuur die daar in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werd opgebouwd. Geconfronteerd met deze postontwikkelingswerelden waar de paradigma’s van de modernisering niet meer zomaar kunnen worden toegepast, is een eenvoudige overgang van het ene ontwikkelingsstadium naar het volgende niet langer haalbaar – als het dat ooit was.

In plaats daarvan staan verschillende werkelijkheden naast elkaar, dikwijls op verrassende, onverwachte manieren die de stadsbewoner voortdurend dwingen flexibel te zijn en zich de moeilijke knepen van de improvisatie eigen te maken. Stedelingen lijken juist daarin uiterst behendig, in het openstaan voor het ‘onverwachte’ dat zich dikwijls openbaart buiten de betreden paden van het leven in de stad. Ze zijn uitermate bedreven in het ontdekken van niet voor de hand liggende wegen, in het verkennen van onzichtbare paden die verscholen liggen in de plooiën van de stedelijke invloeden en ervaringen. Stadsbewoners zijn uitstekend geoefend in het ontrafelen van deze wirwar en in het benutten van de mogelijkheden die deze naast elkaar bestaande werkelijkheden bieden. Ze zijn altijd druk bezig met het bedenken van nieuwe ontsnappingswegen uit de economische noodwendigheden en excessen van het stadsleven. Doorgaans weten zij precies waar en wat ze moeten zoeken om het ogenschijnlijk onmogelijke toch mogelijk te maken.

De vaardigheden en strategieën die zo worden ontwikkeld en bedacht in de wereld van het stadsleven zijn op diverse niveaus gesitueerd. Eén niveau waaraan altijd veel aandacht wordt besteed is dat van de materiële infrastructuur. In westerse redeneringen en bespiegelingen over het plannen, construeren, saneren en veranderen van de stad en haar openbare ruimten krijgt het geloof in de kracht van het gebouw om het sociale aspect van openbare en privéruimte vorm te geven een belangrijke plaats. Het wordt bijna van nature beschouwd als een onmisbare dimensie voor het creëren van een stedelijke identiteit. Om inzicht te verwerven in de manieren waarop de stadsruimte zichzelf

ontvouwt en uittekent, is het begrijpen van de materiële infrastructuur dan ook ontzettend belangrijk. Steden zijn bovendien centra van technologische ontwikkeling die tastbare oplossingen biedt voor praktische problemen.

In talrijke steden in het Zuiden stellen we evenwel vast dat de infrastructuur van een zeer specifiek type is. Haar werking wordt gekenmerkt door constante problemen, defecten, gebrek en gemis. Belangrijke delen van het stadsleven ontplooiën zich buiten de materiële architectuur van de stad om. Geconfronteerd met dit stadsleven, dat zich grotendeels afspeelt voorbij de gebruikelijke paradigma’s en concepten die regeringen, stadsplanners en ngo’s doorgaans gebruiken om hun acties richting te geven en de kwaliteit van het wonen in de stad te verbeteren, bestaat onze eerste opdracht erin alternatieve, meer vindingrijke modellen te ontwikkelen waarmee we afstand kunnen nemen van de traditionele strategieën en typologieën van stedenbouw en ruimtelijke ordening.

'Verschillende werkelijkheden naast elkaar dwingen stadsbewoners voortdurend flexibel te zijn.'

Onzichtbare structuur

Een eerste mogelijkheid is om de stad niet te bekijken als het product van zorgvuldige planning of engineering, maar veeleer als het resultaat van een willekeurig ingerichte leefruimte, opgebouwd rond minder zichtbare architecturale modellen, afgeknotte stadsvormen en verschillende niveaus van infrastructurele accommodatie. Dat lijkt beter te werken, omdat het stedelingen veel meer flexibiliteit biedt om de mogelijkheden aan te grijpen die plotseling door het onverwachte worden aangereikt. In *Kinshasa. Tales of the invisible city (2004)* gebruikte ik het voorbeeld van de ‘onzichtbare’ garage. Om een garage uit te baten hoeft men helemaal geen garage te bouwen, maar is het voldoende om te kunnen beschikken over een open ruimte langs de weg, die is aangeduid met een gebruikte autoband. Deze vaststelling illustreert dat talrijke activiteiten in de stad mogelijk worden. Niet omdat er een goed uitgebouwde infrastructuur voorhanden is, maar juist omdat die ontbreekt of schaars is. Anders gezegd: het loopt dikwijls beter wanneer de mogelijkheid bestaat om elke afhankelijkheid van (onstabiele) infrastructuren en technologie weg te nemen en de complexe vraagstukken, inzake onderhoud en eigendom bijvoorbeeld, te omzeilen.

Beweeglijke stedelijke lichamen

Een tweede manier om de specifieke kenmerken van het moderne stadsleven in het Zuiden anders te bekijken, is rekening te houden met de rol van het menselijk lichaam bij het ontwerpen van de activiteiten van de stad. Het lichaam is vaak een essentiële infrastructuureenheid binnen de opbouw van stedelijke ruimte. Het zorgt voor een specifieke stadsaesthetiek en een ludiek aspect, een specifieke vorm van stedelijke schoonheid ook, die de stadsbewoners in staat stelt boven de dictaten van het naakte overleven uit te stijgen.

Nog belangrijker: wat we nodig hebben om de stad te kunnen 'lezen', zijn nieuwe manieren om na te denken over de bewegingen die deze stedelijke lichamen maken, de lijnen die zij afzonderlijk en gezamenlijk trekken in tijd en ruimte. Omdat we altijd de armoede van deze steden benadrukken, hebben we dikwijls het gevoel dat zij uitgesloten zijn van de bredere processen die in de 'werkelijke mondiale stadscontext' plaatsvinden. Niets is minder waar.

Inwoners van de steden waarom het ons hier te doen is, raken juist steeds vaster verankerd in buitengewoon complexe en mobiele netwerken van uitwisseling en onderlinge afhankelijkheid. Die netwerken vertakken zich niet alleen buiten de stabiliteit van het infrastructuurele niveau, maar ook buiten het niveau van de stad als geografische entiteit. Zoals mijn eigen onderzoek over Kinshasa aantoonde, maar ook het recente werk van onderzoekers als Abdou Maliq Simone en Dominique Malaquais, kan het stadsleven niet begrepen worden zonder aandacht te besteden aan de manieren waarop mensen in, door en over de grenzen van de stad heen bewegen. Het is zeker veelzeggend dat tal van deze steden geografisch uit hun voegen gebarsten zijn; dat er een Kinshasa is in Brussel, Londen en Parijs of dat Brussel, Londen en Parijs in bepaalde opzichten voorsteden geworden zijn van Kinshasa, Lagos en Dakar. Daarnaast is het belangrijk om weten dat er tegenwoordig meer vrouwelijke Congolese handelaars tussen Kinshasa en de Chinese stad Guangzhou reizen, dan tussen Kinshasa en Brussel. Wat zijn precies de interacties en onderlinge invloeden van de noties 'hier' en 'daar'? Wat doen ze met identiteit of verschil en met de definities van grondgebied en lokaliteit? Welke vraagtekens zetten ze bij onze opvatting van derde wereldsteden als almaar armere pre- of posturbane buitenposten die buiten het wereldwijde netwerk van het nieuwe informatietijdperk vallen? Hoe dwingen ze ons opnieuw na te denken over de notie van orde, of juist het gebrek eraan, die wij zo graag toepassen op stedelijke contexten? Hoe beïnvloeden ze onze gangbare opvattingen over wat functioneel en normaal is en wat niet? De door stadsbewoners gevormde netwerken verbinden echter niet alleen verschillende geografische ruimten, maar moeten ook begrepen worden als krachten die concreet gestalte krijgen in diverse elkaar

kruisende associatieve netwerken, elk met een eigen levensduur, functionaliteit en impact. Deze netwerken, die niet noodzakelijk verankerd zijn in een bepaald geografisch grondgebied, zijn dikwijls open sites van flux, contact, overdracht, uitwisseling en migratie. Door deze verschillende 'bewegende' werkelijkheden worden informatie en onderlinge verwevenheid echter wel gekanaliseerd, geheroriënteerd en getransformeerd. Wat wij 'stad' noemen wordt daardoor steeds meer een virtuele plaats. Het is dikwijls meer een gemoedstoestand dan een fysieke werkelijkheid op de kaart. Om te begrijpen waar het bij dit specifieke type stadsleven om draait, moeten we rekening houden met de stedelijke denkbeelden die door deze stadsstromen worden opgeroepen en die op hun beurt vormgeven aan de stad.

'Om de lokale levensvormen te begrijpen, moet je de notie van de 'schaduwstad' heel letterlijk nemen.'

Schaduwen van de stad

Dat brengt me bij een derde element dat ik essentieel vind om de stadsfactor te begrijpen en te analyseren: het niveau van het onzichtbare en de verbeelding. In een stad als Kinshasa kunnen de lokale levensvormen die eigen zijn aan de stad alleen worden begrepen en geïnterpreteerd door de noties van 'schaduw' en het 'onzichtbare' zeer letterlijk te nemen. De lokale stedelijke ervaringen lijken gegenereerd te worden in de plooiën en schaduwen van de stad, die zelf bestaat als een enorme wrijvingszone tussen nacht en dag, gekenmerkt door een algemeen gevoel van Unheimlichkeit. Hier is de lokale werkelijkheid het occulte in zijn dubbele betekenis: niet alleen zijn de processen die het stadsleven structureren dikwijls clandestien en blijven zij dus verborgen, de werkelijkheid is ook onmogelijk geworden zonder kennis van 'het verborgene' en van de spirituele werelden die zich buiten de fysieke werkelijkheid van het dagelijks leven bevinden.

In talrijke steden in het Zuiden, en volgens Pile ook steeds meer in het

Noorden, schakelen mensen voortdurend tussen twee bestaanswijzen: de werkelijkheid van de eerste wereld van de dag en een meer onzichtbare stedelijke wereld in wat de Kinois zelf de nachtelijke 'tweede' wereld of tweede stad noemen. Het is de occulte stad van de schaduw, een mundus imaginalis, een topografie en historiografie van het lokale Congolese imaginaire dat even reëel is als zijn fysieke tegenhanger. Om Marianne Ferme te citeren: het is een 'underneath of things' dat door allen gedeeld wordt. Om de werkelijkheid van het stadsleven te doorgronden is het daarom niet voldoende om te kijken naar de machines van het zichtbare, zoals materiële technologieën en infrastructures, maar moeten we ook oog hebben voor machines van het onzichtbare: de lichamen, woorden, gewoonten, dromen, verlangens en denkbeelden van lokale mensen en de specifieke manieren waarop die lichamen en geesten aangespoord worden om te bewegen en met elkaar in contact te komen, de specifieke manieren ook waarop mensen de stad be-lichamen en daarmee ook bepaalde hiërarchieën blootleggen en veranderen.

Aandacht voor agency

Wanneer we al deze niveaus in aanmerking nemen, veranderen stadsbewoners van passieve slachtoffers in actieve deelnemers met hun eigen sociale, economische, politieke en religieuze agenda's die het niveau van het zuivere overleven ver overstijgen. Dit resulteert in een specifieke agency die vorm krijgt in een specifieke stadsbeleving. Het genereert ook de capaciteit of mogelijkheid om een speler met een eigen wil te worden in deze stedelijke netwerken. Daarbij kan het gaan om het deelnemen aan smokkelnetwerken, commerciële netwerken of netwerken die de overdrachtsstromen tussen de stad en haar diaspora kanaliseren tot het lidmaatschap van religieuze organisaties, dikwijls met een uitgesproken transnationaal karakter. Het betekent echter ook dat de stadsbewoner zijn eigen betekenisgever wordt, die ononderbroken probeert de vaak onbegrijpelijke wereld waarin hij leeft te interpreteren en zich inspant om hem betekenis, zijn betekenis, te geven.

Om steden te begrijpen, laat staan om ze te veranderen, moeten wij dus dringend rekening gaan houden met dit niveau van lokale agency en lokale (inter)subjectiviteit. Te lang heeft ons gebruik van begrippen als 'armoede' en 'sloppenwijk' de dagelijkse praktijken en ervaringen van het stadsleven onzichtbaar gemaakt. Te lang zijn deze steden 'schaduwsteden' gebleven waarvan de bewoners herleid worden tot een soort onzichtbare 'excess humanity', of 'overtollige mensheid'. De notie van armoede laat te weinig ruimte voor de mogelijkheden en legt te veel nadruk op de zwakheden van deze plaatsen en de mensen die er leven. Ze maakt dat wij de capaciteit van stadsbewoners om betekenisvolle acties te ondernemen niet onderkennen.

Zonder een romantisch beeld te willen schetsen van het informele niveau, dat maar al te vaak onzekerheid en ontbering inhoudt, is het tijd om te breken met onze opvattingen over de stad in het Zuiden als problematische of zelfs pathologische entiteit, gevangen in armoede, falen, geweld en verval. Hoewel niet makkelijk herkenbaar voor het ongeoefende oog, toch moeten wij ons grondiger gaan bezinnen over de inspirerende capaciteiten van de stedelijke kennisproductie en de bijbehorende mogelijkheden om kritisch te denken, te spreken en te handelen.

Filip De Boeck (Filip.DeBoeck@soc.kuleuven.be) is verbonden aan het Institute for Anthropological Research in Africa (IARA) van de Katholieke Universiteit Leuven.

Literatuurselectie

- Davis, M. (2006) Planet of slums. Londen, New York: Verso.
- De Boeck, F. & M.-F. Plissart (2004) Kinshasa. Tales of the invisible city. Gent, Tervuren: Ludion, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika.
- Ferme, M (2001) The underneath of things. Violence, history, and the everyday in Sierra Leone. Berkeley: University of California Press.
- Malaquais, D. (2006) Douala/Johannesburg/New York: Cityscapes imagined. In: M.J. Murray & G.A. Myers (eds.) Cities in contemporary Africa. New York: Palgrave MacMillan.
- Neuwirth, R. (2005) Shadow cities. A billion squatters. A new urban world. New York, Londen: Routledge.
- Pile, S. (2005) Real cities. Modernity, space and the phantasmagorias of city life. Londen: Sage.
- Simone, A. (2004) For the city yet to come. Changing African life in four cities. Durham, Londen: Duke University Press.